

Dilbilimci ve Siyasetçi

Türk Dil Kurumu ve Tek Parti Türkiye'sinde İktidar Sahası

EMMANUEL SZUREK

Dilimizin yabancı kurallardan ve yabancı sözlerden temizlenmesi yolundaki çalışmalar ileri götürülerek yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılıkları en aza indirmek, devlet ve bilim dillerini de türkçeleştirmek yolunda elden gelen hiçbir uğraşma esirgenmeyecektir.¹

Siyasetin kurmayları tarafından dil alanında izlenecek yol yöntemin tespit edilmesi sosyal bilimlerden gayet iyi saptanmış tarihsel dinamiklerin alanına girmektedir: karşılıklı bağımlılık zincirleri çekilmesi, bürokratik rasyonalizasyon, toplumların millileştirilmesi.² Bu makale, 1930'lu ve 1940'lı yıllar Türkiye'sinde dili "arındırmak" ve "millileştirmek" ile görevlendirilen teşkilatın robot resmini çıkarmayı amaçlıyor. Temmuz 1932'de Ankara'da basit bir özel dernek olarak kurulan Türk Dil Kurumu'na, buna rağmen kurulduğu andan itibaren tam olarak devletin meşru simgesel şiddet tekeli kapsamına giren bir görev verildi.³ Kuruluşun adının da dilde "arınma" makaslarından geçtiğini belirtelim: Adı önce Türk Dili Tetkik Cemiyeti idi; ancak 1935 sonbaharında Türk Dil Kurumu oldu.⁴ Bu etimolojik temizlikte (Arapça kelimelerin yerine Türkçe kelimelerin konması), ileride görüleceği üzere,

- 1 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, yayına hazırlayan adı yok, Ankara, 1942, s. 19.
- 2 Norbert Elias, *La civilisation des mœurs*, Paris, Calmann-Lévy, 1973; Pierre Bourdieu, *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Fayard, Paris, 1982; Gérard Noiriel, *État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir*, Gallimard, Paris, 2005.
- 3 Wber'in devlet teorisinde Bourdieu'nün yaptığı düzeltmeye göre. Pierre Bourdieu, *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Seuil, Paris, 1994, s. 109.
- 4 1932-1934 yılları için TDTC, 1935-1951 yılları için TDK, veya dönemin tamamı için TDK kısaltmalarını kullanacağız. Kuruluşun 1934-1935'te geçici olarak Türk Dili Araştırma Kurumu diye adlandırıldığını da belirtelim.

basit bir unvan değişiminden fazlası söz konusudur: Kimliği, sosyolojik anlayışın alışlageldik kategorilerine direnen bir siyasal kendiliğin hızlı değişen niteliğini yansıtmaktadır.⁵

Gerçekten de TDK uygulamalarını kuşatan hukuki muğlaklık, Hamit Bozarslan'ın "üçüncü Kemalizm"⁶ adını verdiği, 1931-1945 yılları bağlamına oturmaktadır; bu yıllarda bir yandan devlet idaresi ile Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) giderek aynılaşması;⁷ diğer yandan da entelektüel ve sivil yaşamın tamamının rejim tarafından tanımlanmış ve dayatılan hedeflerin ve sayeti altına sokulması yönünde bir niyet söz konusudur.⁸ Dolayısıyla Türkiye'nin yeniden çok partili sisteme geçmesi bu makalenin *terminus ad quem*'ini oluşturmaktadır: 1946 ile 1951 arasında devletin Türk Dil Kurumu'na fiilen tanıdığı yetkiler adım adım elinden alınmış ve yeniden kâğıt üzerindeki basit "cemiyet" haline dönmüştür.

İlk başta, TRANSTUR etiketi altında yürütülen kolektif araştırmaya yön verecek ana cümlelerden biri "devletin müdahale çeperlerindeki değişim"⁹ idi. Gerçekten de TDK'yı yarı-devlet kurumu veya devlet çevresinde yer alan bir kurum diye tanımlamak kullanışlı olabilirdi: devletin asli görevler alanının sınırında yer alan bir tür gri bölge. Bununla birlikte bu hükümrancı metaforun nesnelleştirici çarpıtması bilinmektedir: Bu metafor, "devlet"i öncü bir cephenin, kabaran bir dalganın tek çizgili, kendi içinde tutarlı, organik bir temsili olarak sunmakta, "devlet olmayan" bir olgu şeklinde şeyleştirilen "dil"in bu "devlet" tarafından adım adım sömürgeleştirildiğini ifade etmektedir.¹⁰ Ayrıca fethedici merkez ve kullaştırılan çevre hakkındaki kademeli metafor da sorunun özü hakkında, kendine "devletçi" diyen bir rejimde "devlet etmenin" ne manaya geldiği hakkında bize fazla bir şey söylemez.¹¹

5 Marc Aymes, Benjamin Gourisse ve Francisco Roa Bastos'a teşekkürler.

6 Hamit Bozarslan, "Kemalism, westernization and anti-liberalism", Hans-Lukas Kieser (yön.), *Turkey Beyond Nationalism. Towards Post-Nationalist Identities*, I. B. Tauris, Londres, 2006, s. 33. Ayrıca bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması. 1923-1931*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2005 (1981), s. 318-331.

7 Pierre Birnbaum, "L'action de l'État: différenciation et dédifférenciation", Jean Leca ve Madeleine Grawitz (yön.), *Traité de science politique*, c. III: *L'action politique*, PUF, Paris, 1985, s. 643-682.

8 François Georgeon, "Les Foyers Turcs à l'époque kémaliste. 1923-1931", *Des Ottomans aux Turcs. Naissance d'une nation* içinde, Isis, İstanbul, 1995, s. 107; Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi. Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 11 vd., s. 36, s. 92.

9 Bkz. TRANSTUR projesinin on-line sunumu: <http://transtur.hypotheses.org/31> (11 Mayıs 2012'de bakılmıştır).

10 Bernard Lacroix, "Ordre politique et ordre social. Objectivisme, objectivation et analyse politique", Madeleine Grawitz ve Jean Leca (yön.), *Traité de science politique*, s. 523; Vincent Dubois, "Comment la langue devient une affaire d'État. La défense de la langue française au milieu des années 1960", Jacques Lagroye (yön.), *La politisation* içinde, Belin, Paris, 2003, s. 461-474.

11 "Devletçilik" Mayıs 1931'deki kongreden beri CHP'nin altı oku arasında yer almaktadır.

Tek çizgili bir dinamikten ziyade bürokratik deneyim süreci olarak anlaşılan, dil konusunun siyaset tarafından üstlenilmesi meselesi, artzamanlılık boyutundan çok çoğunlukla çelişen rol alışların eşzamanlılığı çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu nedenle burada mikrotarihsel ve ilişki temelli bir yaklaşım uygulamakta yarar var: Dikkatimizi farklı bireysel ve kurumsal aktör kategorileriyle karşılıklı etkileşim içinde olan TDK'nın fiili uygulamalarına yoğunlaştıracğıız; tek bir kuruluşun bıraktığı ipuçlarını izleyerek tek parti Türkiye'sinde iktidar sahasını yapılandıran sosyal ve kurumsal mantıkların bir bölümünü tanımlayabileceğimizi umuyoruz.¹² Başka bir deyişle, burada sürdüreceğimiz düşünüm anlatımsal ve kronolojik olmaktan ziyade morfolojik ve soykütüksel olacak: Değişken geometriye sahip bir arena olan TDK hem özel hukuk kapsamındaki derneklerin hukuki statüsüne, hem ilim cemiyetlerinin dar akademik çevresine, hem vatanperver cephenin kültürel militanlık biçimine, hem devrimci mahfil propaganda tekniklerine, hem bakanlık bünyesindeki bir kuruluşun idari tarzına, hatta hem de cumhurbaşkanlığı alanının teşrifatına bağlıdır. Dolayısıyla TDK'yı tarif ederken, "kurum" veya "cemiyet" yerine Weber'in kullandığı anlamda "örgütlenme" veya "örgüt" demek daha yerinde olabilir.¹³

Olup biteni kısaca hatırlayalım: "Dil Devrimi"

Tek parti Türkiye'sinde kullanılan dil, en azından resmi dil, yani bürokraside, okullarda, gazetelerde kullanılan dil Arapça-Farsça kelimelerinin büyük bir bölümünden arındırılmıştı. Bu iş hem gramer (I), hem alfabe (II), hem de söz dağarcığı (III) düzeylerinde gerçekleştirilmişti.

1920'li yıllarda, Arapça (Sami) ve Farsça (Hint-Avrupa) cümle kuruluşları yerine sadece eklemeli Türki dil yapıları üzerine kurulu bir sentaks geçirildi: Bu, 1860'lı yıllarda başlatılmış sentaksın "doğal" evriminin vardığı sonuçtu (I). "Harf devrimi" adıyla bilinen otoriter reform (1928-1930) ise Kemalistlerin dil alanına yönelik ilk müdahaleci eylemidir: On sekiz ay gibi bir sürede Arap harfleri kamusal alandan ve yayın alanından silinmişlerdir; okumuş yazmış Osmanlıların kullandıkları yazının yerini "Türk alfabesi" adı verilen Latin harfleri almıştır (II).

Ama dil alanındaki Kemalist müdahalenin en önemli bölümü 1930 ve 1940'lı yıllarda söz dağarcığı düzeyinde gerçekleşir (III), Arapça ve Farsça etimolojisi

12 Pierre Bourdieu, "Champ du pouvoir et division du travail de domination. Texte manuscrit inédit ayant servi de support de cours au Collège de France, 1985-1986", *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 190, Aralık 2011, s. 126-139.

13 Max Weber, *Économie et société I. Les catégories de la sociologie*, Pocket, Paris, 1995 (1922), s. 94.

olan kelimeler topluca yasaklanır ve "Öztürkçe" adı verilen yeni türetilmiş kelimelerden kurulu bir söz dağarcığı bunun yerine ikame edilir. 1932-1935 yıllarında, TDTC'nin uzmanları günlük dilde kullanılan, ama Arapça veya Farsça etimolojiye sahip birçok kelimeyi resmi dilden çıkarırlar. Devreden çıkarılan sözcüklerin bıraktığı boşluğu doldurabilmek için, yazılı gelenekte ince bir taramaya girerler, geniş lehçe araştırmaları yaparlar. Bu söz dağarcığı kampanyaları sayesinde Türki edebiyatların ölü sözcüklerini diriltme veya Anadolu Türkçesinin şu veya bu lehçesindeki (ama aynı zamanda daha sınırlı bir ölçüde de olsa Rume- li, Azerbaycan, hatta Batı Türkistan lehçelerindeki) kelimeleri genel kullanıma sokma olanağı bulurlar. En önemlisi, bu şekilde derlenen kökler ve sonekler yoğun bir yeni sözcük türetme etkinliğini beslerler, bu şekilde tespit edilen kökenler Kemalist dilbilimcilerin "yeni Türkçe" bir söz dağarcığı geliştirirken kullandıkları hammadde olur. Nihayet, 1937'den itibaren, Osmanlı ilmi edebiyatında kullanılan terminolojilerin yerini alacak teknik, bilimsel ve felsefi kelimeleri şekillendirmeye girerler.

Sözlük yazarları ve dil tarihçileri sözlükte yaşanan "arılama"nın bir "başarı" olduğu konusunda mutabıktır: Bu girişim, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yazılı Türkçenin kökten farklı bir çeşitlemesinin yirmi yıl gibi bir sürede kalıcı bir şekilde yerleşmesi sonucunu vermiştir. Başka bir deyişle, günümüzde Türkiye'de kullanılan genel Türkçe diğer ulusal dillerden çok daha fazla bir siyasi yapıntıdır: Bizzat Kemalistlerin "Dil Devrimi" adını verdikleri o kısa ama etkili alfabe ve sözlük mühendisliği deneyinin ürünüdür.¹

- 1 Konuyla ilgili çok geniş bir kaynakça mevcuttur. Bazı kaynaklar: Jean Deny, "De la réforme actuelle de la langue turque", *En terre d'Islam* içinde, c. 10, Temmuz-Ağustos 1935, s. 223-247; Uriel Heyd, *Language Reform in Modern Turkey*, Israel Oriental Society, Kudüs, 1954; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK, Ankara, 1972; Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, AÜDT-CF Yayınları, Ankara, 1995; François Georgeon, "Des caractères arabes à l'alphabet latin: un pas vers l'Occident ?", *Des Ottomans aux Turcs* içinde, s. 199-221; Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: a Catastrophic Success*, Oxford University Press, Oxford, 1999; Kâmile İmer, *Türkiye'de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000; Birol Caymaz ve Emmanuel Szurek, "La révolution au pied de la lettre. L'invention de l'alphabet turc", *European Journal of Turkish Studies*, 6 (2007). URL: <http://ejts.revues.org/1363> (25 Nisan 2012'te bakılmıştır); İlker Aytürk, "The first episode of Language Reform in Republican Turkey: The Language Council from 1926 to 1931", *Journal of the Royal Asiatic Society*, c. 18, Third series, no. 3, 2008, s. 275-293; aynı yazar, "Politics and Language Reform in Turkey: the 'Academy' Debate", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 98, 2008, s. 13-30; Johann Strauss, "Literacy and the development of the primary and secondary educational system; the role of the alphabet and language reforms", Erik-Jan Zürcher (yön.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* c. IV içinde, "Turkey in the twentieth century – La Turquie au vingtième siècle", Klaus Schwarz, Berlin, 2008, s. 479-516.

Yenilgiyi tatmak

İki savaş arası dönemin Türkiye'sinde dilde reform yapmak üzere tasarlanmış ilk kuruluş TDK değildir. Daha Ağustos 1923'te, milletvekili Tunah Hilmi Bey Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne (TBMM) bir "Türkçe Kanunu" tasarısı sunar. Bu tasarıda da dilsel temizlik yönü dikkat çekmektedir.¹⁴ Teklif, mecliste kavgalar arasında reddedilir. Ama Mart 1926'da TBMM Maarif Vekâleti bünyesinde Dil Heyeti adında yeni bir kurum oluşturulmasını öngören bir finansman kanununu onayladı. Dil meselesinin Mart 1926'da Ankara'da meclis gündemine girmesinde tam bir ay önce Sovyetler'in gözetiminde Bakû'de toplanan "Türkoloji Kongresi"nin etkisini azımsamamak gerekir. Zaten kongre Türkçe konuşan halklara Arap harflerinin terk edilmesi yönünde resmi bir çağrıyla sona ermişti: "Sovyetler bu eylemle bir süredir Latin harflerini almayı düşünen, böyle bir girişimle Türkiye'yi Türk ırkından halklar arasında entelektüel ve siyasal alanda öne çıkaracak Anadolu Türklerinden erken davranmış oluyorlardı."¹⁵

İlk zamanlar Dil Heyeti'nin tam bir bürokratik uyku hali içinde kaldığı doğrudur. Dil Heyeti ancak iki yıl sonra faaliyete geçer: Mayıs 1928'de İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) dokuz kişilik bir kurula harf devrimi yapmanın faydaları üzerine bir rapor hazırlama görevini verir.¹⁶ Bu uzmanların rolünün Latin alfabesinin kabulü doğrultusunda yukarıdan zaten alınmış karara "bilimsel" bir kefalet temin etmekle sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Nitekim asla özerk bir kurum olmayan Dil Heyeti, "devlet aygıtının emirleri tepeden alan bir uzantısı [gibi] olaya hukuki ve idari açıdan" bakmayı görev bilir.¹⁸ Heyet Temmuz 1928'de raporunu verir. Kasım ayında da TBMM yeni alfabeyle ilgili kanunu kabul eder: Görev tamamlanmıştır.

O zaman hükümet dil konusunda yeni bir hedef seçer: sözlük. Aralık 1928'de heyetin tüzüğü değiştirilir ve üye kaydetme kapasitesi genişletilir.¹⁹ Artık Dil Heyeti'nin görevi, *Petit Larousse illustré*'nin²⁰ maddelerini te-

14 A. S. Levend, *Türk Dilinde...*, s. 391.

15 Joseph Castagné, *Le congrès de turkologie de Bakou*, Ernest Leroux, Paris, 1926, s. 84. İki Türk üniversite öğretim üyesi de Bakû'de delegedir: Köprülüzâde Mehmed Fuad ve Hüseyinzâde Ali.

16 Dil Heyeti'nin ilk dokuz üyesinden dördü TDTC'nin umumi merkez heyetinde de yer alacaklardır: milletvekilleri Ruşen Eşref ve Ahmet Cevat, dilbilimci Ragıp Hulûsi ve yazar Yakup Kadri.

17 B. Caymaz ve E. Szurek, "La révolution...".

18 İ. Aytürk, "The first episode...", s. 281.

19 TDK'da gelecekte önemli roller alacak iki isim de sahnede belirir: edebiyat öğretmeni İbrahim Necmi [Dilmen] ve milletvekili Besim [Atalay]. A.g.e., s. 283.

20 Émile Littré'nin *Dictionnaire de la langue française*'ine de başvurulur. TDK'daki Dil Heyeti Arşivi (bundan sonra DHA) [on-line: <http://tdkkitaplik.org.tr/kararlar.asp?yl>]: 1928002; 1929002. Milli Eğitim Bakanlığı'nda saklanan Dil Heyeti Arşivi çok geçmeden TDTC'ye nakledilmiştir. Bu gelişme hakkında, bkz. *Türk Dili*, 3, Temmuz 1933, s. 5.

mel olarak “evrensel bir sözlük” hazırlamaktır. Yeni Türkçe sözlüğün tespiti, “dil görevlileri” –Ankara’daki heyet üyeleri çalışmaların durumu hakkında vekile düzenli olarak bilgi vermektedir–²¹ ülkenin İstanbul’daki tek üniversitesinin öğretim üyeleri arasındaki işbirliğinin sonucu olacaktır. Ama bu kez işler ters gider. Bu ilk söz dağarcığı reformunda uğranan başarısızlık birçok etkenle açıklanabilir: Büyük bir çoğunlukla karşı olduğu harf devriminin gerçekleşmesi karşısında zaten kızgın durumda olan İstanbul’daki üniversite çevresinin direnişi; söz dağarcığının saptanmasında açıkça tanınlanmış bir metodoloji olmaması (heyet üyelerinin çoğunun dilbilim eğitimi yoktur); hükümet üyeleri tarafından saptanan talimatlar arasındaki tutarsızlık ve bunun sonucunda, Arapça ve Farsça kelimelerin tamamen temizlenmesinden yana olanlar ile en fazla özümsemiş “yabancı” kelimelerin korunmasına izin veren daha ılımlı bir “Türkçeleştirme”den yana olanlar –sayıları çok daha kalabalıktı– arasındaki canlı ihtilaflar.²²

Heyet iki yıllık çalışmanın ardından faaliyetinin bilimsel niteliğini, üyelerinin yeterliliğini ve yasama organı tarafından Dil Heyeti’ne tahsis edilen kamu kaynaklarının gerekçelerini sorgulayan düşmanca bir basın kampanyasıyla karşı karşıya kalır. Düşmanlık CHF milletvekilleri arasında da yayılır. Temmuz 1931’de Maarif Vekili Esat Bey tarafından talep edilen yeni bir tahsisat TBMM tarafından reddedilir: Bu güvensizlik oyu Dil Heyeti’nin sonunu getirir. Tek parti rejiminin en hızlı günlerinde mecliste yaşanan bu beklenmedik isyan hükümeti geri adım atmaya zorlar. İlker Aytürk’ün yazdığı gibi, devlet aygıtının içinde yürütülen bu ilk girişimin uğradığı başarısızlık dilde arınma yandaşlarını başka dayanaklar bulmaya teşvik eder: Dil Heyeti kapandıktan tam bir yıl sonra Türk Dilini Tetkik Cemiyeti’nin kurulması birçok bakımdan hem tek partinin hem de bürokrasinin çevresinden dolaşılması girişimidir. TDTC, bir cemiyet olarak, meclisten gelebilecek her türlü saldırının uzağındadır; başarısızlık halinde de bundan hükümet sorumlu tutulamayacaktır.²³

Özel cemiyet

Bu manevraya taktik ricat diyebiliriz. Tabii, öncelikle hukuki bir operasyon söz konusudur. Resmi anlatılar TDTC tarihinin başlangıcı olarak, Cumhurbaşkanlığı Köşkü’nde verilen bir resepsiyonu gösterirler (Çankaya sofraları iki savaş arası dönemin Türkiye’sinde dil konusunda alınan kararların hem gayriresmi, hem de belirleyici merkezini oluşturmaktadır). Anlaşıldığı kada-

21 DHA 1928003; 1929003.

22 I. Aytürk, “The first episode...”, s. 285 vd.

23 Bu paragrafın tamamı için bkz. a.g.e., s. 29 vd.

rıyla, Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin dilbilim meselelerinin incelenmesi alanındaki muadili sayılabilecek özel bir kuruluş oluşturulması fikri Cumhurbaşkanı'nın aklına "Birinci Türk Tarih Kongresi"nin (2-11 Temmuz 1932) kapanışını izleyen gecede gelmiştir.²⁴ Hemen harekete geçilir. 12 Temmuz'da tek partinin dört milletvekili –dilbilimci ve Çanakkale milletvekili Samih Rifat (başkan), gazeteci, Afyon milletvekili ve TBMM idare amiri Ruşen Eşref (genel sekreter), şair ve Zonguldak milletvekili Celâl Sahir (veznedar) ve romancı, Manisa milletvekili Yakup Kadri (kurucu üye)– Dahiliye Vekâleti'ne gidip TDTC'nin geçici nizamnamesini sunarak, cemiyetler kanununa uygun bir şekilde Emniyet-i Umûmiyye Müdürlüğü'nden izinname talep ederler.²⁵

Vekâletin dört milletvekilinin talebini karşılamakta gösterdiği sürat –mühürlü izinname ertesi gün çıkar– TDTC'nin ilk bakışta hukuken sadece bir cemiyet (dernek) olduğu gerçeğini değiştiremez: iyi niyetli insanların bir araya geldiği bir pazar günü dilbilimcileri derneği, eğitilmiş insanlar, lise öğretmenleri, vekâletlerde çalışan beyefendiler.²⁶ Ama TDTC'nin nizamnamesi nihai haline ancak Ekim 1932'de –kurulduktan üç ay sonra– birinci "Türk Dil Kongresi"nin ardından kavuşur. Bu arada nizamname tartışmaları sırasında kimya öğretmeni Naşit Bey'in Türk Dilini Tetkik Cemiyeti adını Türkçeleştirerek Türk Dilini Araştırma Derneği yapmayı önerdiğini de hatırlatalım.²⁷ Sonunda kabul edilen metnin 2. maddesi cemiyetin amacını saptar: "Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe erdirmek." TDTC kurultay tarafından seçilen dokuz üyeden oluşan bir umumi merkez heyeti tarafından yönetilecek (5. madde), kurultay iki yılda bir toplanacaktır (madde 6, 7 ve 18). Her Türk yurttaşı TDTC'ye üye olma talebinde bulunabilir; ama yeni bir üyeyi kabul etme konusunda karar verme yetkisi cemiyetin umumi merkez heyetine aittir (madde 9).²⁸

24 Ruşen Eşref'in [Ünaydın] yarı resmi hatıratına göre: *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Kurulduğundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar*, *Hatıralar IV, Bütün Eserleri*, c. VI, TTK Basım Evi, Ankara, 2002 (1933, 1943), s. 6-58.

25 Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Ağustos 1909'da tanınan ve Fransız "1901 kanunu" model alınarak kanunlaştırılan cemiyet kurma özgürlüğü Türk Anayasası (Nisan 1924) ve Medeni Kanun'da da (Şubat 1926) tanınmıştır. Bununla birlikte Mart 1925'ten Mart 1929'a kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn Kanunu meclisten geçtikten sonra ciddi sınırlamalara tabi tutulmuştur. Tijen Dünder Sezer, "Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 10, no. 1, 2008, s. 1-58, buradaki referans s. 35.

26 Mayıs 1935'te Türkiye'de haftalık tatil günü olarak Cuma'nın yerini Pazar günü aldı.

27 Vakitsiz bulunan bu değişiklik teklifi reddedilmiştir. TDTC, *Birinci Türk Dili Kurultayı 1932. Tezler, Müzakere Zabıtları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 437.

28 Cemiyet kelimesinin hem kamu kurumlarını hem siyasi örgütleri, hem özel girişimleri hem de bilim cemiyetlerini ifade etmek için kullanılabildiğini belirtelim. Ahmet Karaçavuş, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri", doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, s. 39.

Resmi olarak TDK dernekler kanununa tabi olmaya hep devam edecektir; söz konusu kurumun Fransızca ortamında genellikle *L'Association Linguistique Turque* (Türk Dil Derneği) şeklinde ifade edilmesi de bunu ortaya koymaktadır.²⁹ Ocak 1939'da, TDK'nın umumi merkez heyeti, Haziran 1938 tarihli yeni Cemiyetler Kanunu'na uymasını sağlayacak gerekli tedbirleri alır.³⁰ 1942'de Genel Sekreter İbrahim Necmi Dilmen TDK üyelerinin gönüllü çalıştıklarını vurgular: "Bizim kültür kurallarımızı kuran Ulu Önder Atatürk, bunlardaki çalışmaların hasbi olmasını da bir prensip olarak vâzetmiştir. Onun için Türk Dil Kurumu Genel Merkez Kurulu da esasen parasız olarak çalışıyor."³¹

Bir bilim cemiyeti

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin bir diğer yaklaşımı da kendisini Avrupa'daki büyük bilim cemiyetleri ve onların aristokratik kurulları gibi çalışan, tamamen bilime adanmış bir alan olarak göstermesidir.³² Bu bakımdan, ilk olarak, TDTC'nin nizamnamede "hami-reis" olarak geçen (madde 1) devlet reisi'nin resmi himayesi altında olduğunu kaydedelim; Maarif Vekili ise cemiyetin "fahri reisi"dir (madde 4). Bu unvanlar, daimi başkanı Orléans Dükü olan Société Asiatique de Paris'nin yönetmeliğini de akla getirmektedir.³³ Aynı şekilde, TDTC nizamnamesinde fahrî âza ve muhabir âza ayrımı da vardır (madde 19): Bunlar Batı'da akademik dünya üyelerini bünyeye dahil ederken verilen unvanlardır³⁴ – bu gelenek Osmanlı payitahtında 1851'de Encümen-i Dâniş kurulduğunda yerleşmiştir.³⁵ Fransa'nın taşra vilayetlerinde tüm 18. yüz-

29 Fransızca çıkan günlük *Istanbul* gazetesinde (1934, 1935) – veya Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ndeki ticaret ataşesinin Jean Deny'yi üçüncü kurultaya davet etmek için gönderdiği mektupta bu ifadeye rastlanmaktadır. Hamit Bozarslan, "Jean Deny et le Troisième Congrès de la langue turque. (Istanbul, 1936)", *Turcica*, c. 39, 2007, s. 221.

30 TDK arşivi [on-line: <http://tdkkitaplik.org.tr/kararlar.asp?yl>], Karar Defterleri [bundan sonra TDK/KD], 1939015. "Aile, ırk, cins ve sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamayacağı" hükmünü getiren bu kanun, sendikal özgürlüğü yok etmiş ve hükümete her türlü cemiyeti kapatma yetkisi vermiştir. T. Dündar Sezer, "Dernek Kurma Özgürlüğünün..."

31 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942. Toplantı Tutulgaları, Tezler*, Alâeddin Kırıl Basım Evi, Ankara, 1943, s. 118. TDK üyelerine yaptıkları bilimsel çalışmalar (çeviri, filolojik inceleme, çeşitli görevler) için ücret ödendiğine göre tartışmalı bir beyan söz konusudur.

32 Daniel Roche, *Le siècle des lumières en province. Académie et académiciens provinciaux, 1680-1789*, Éditions de l'EHESS, col. Civilisations et sociétés, c. I, c. 62, Paris, 1989 (1978), s. 202 ve 207 vd.

33 Robert Irwin, "Les vrais discours de l'orientalisme", François Pouillon ve Jean-Claude Vatin (yön.), *Après l'orientalisme. L'Orient créé par l'Orient*, IISMM-Karthala, Paris, 2011 s. 39-51, buradaki referans s. 47.

34 Roma Accademia dei Lincei (1603), Londra Royal Society (1660), Académie des sciences de Paris (1666) ve Berlin Kurfürstlich-Brandenburgische Societät der Wissenschaften (1700) vb.

35 Johan Strauss'a göre Encümen-i Dâniş'in "L'Académie des sciences et belles lettres de Paris mo-

yıl boyunca taklit edilen bu gelenekler 19. yüzyılın ilk yarısında kurulan büyük bilim cemiyetlerinde de sürdürülmüştür³⁶ – 1861’de İstanbul’da kurulan Cemiyet-i İlmiye-yi Osmâniye’nin de bu bilim cemiyetleriyle bağlantılı olduğuna kuşku yoktur.³⁷ Bu koşullarda genel sekreter Dilmen’in TDK’yı bir “dil akademisi” olarak tanımlamasında şaşılacak bir yan yoktur.³⁸

Yine de bilgi sosyalleşmelerinin geniş yelpazesi içinde TDK’nın soykütüğünü akademik dünyanın salonlarını, oryantalist küçük çevreleri ve modern çağın diğer keşif cemiyetlerini bir araya getiren o “entelektüelleşmiş sevinç âlemi”nden³⁹ çok, 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, daha özel çevrelerin ciddi rasyonalistlerinin ruhuna bağlamak daha yerinde olur.⁴⁰ Burada bilim sosyetesinin ansiklopedik ideali yerini daha sade ve kanaatkâr burjuvazilerin (tüccarlar, serbest meslek sahipleri veya memurlar) muaşeret kurallarına bırakırken, bu burjuvazilerin düzenlemeleri bilimsel disiplinlerin farklılaşması, özerkleşmesi ve profesyonelleşmesiyle birlikte gelişir.⁴¹ Türk tarafında belki Ocak 1928’de kurulan Türk Felsefe Cemiyeti, bu “ikinci tarz” bilim cemiyetlerinin Türkiye’deki ilk örneği sayılabilir.⁴² Meslekten insanlar,

deline göre kurulduğu aşikârdır”; “Les voies de la transmission du savoir dans un milieu cosmopolite. Lettrés et savants à Istanbul au XIXe siècle (1830-1860)”, Floréal Sanagustin (yön.), *Les intellectuels en Orient musulman, statut et fonction* içinde, IFAO, Kahire, 1999, s. 115.

36 Société de géographie de Paris (1821), Société asiatique (1822), Royal Asiatic Society (1823) veya Royal Historical Society (1868) gibi.

37 Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse (NY), 2000 (1962), s. 238 vd.; A. Karaçavuş, “Tanzimat Dönemi...”, a.g.e., s. 199; Özgür Türesay, “Être intellectuel à la fin de l’Empire ottoman: Ebuzziya Tevfik (1849-1913) et son temps”, doktora tezi, EHESS, 2008. Türesay Cemiyet-i İlmiye-yi Osmâniye’yi yeni bilimsel bilgilerin üretiminden çok, Avrupa’da üretilmiş bilgilerin yayılmasına (kütüphane, okuma salonu, konferanslar...) yönelik bir yer olarak değerlendirmektedir, a.g.e., s. 55 vd.

38 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı...*, s. 9.

39 Daniel Roche, a.g.e., s. 392.

40 Paris’te peş peşe etnoloji (1839), biyoloji (1848), antropoloji (1859), dilbilim (1866), fizik (1873), felsefe (1901) cemiyetleri kurulduğunu hatırlayalım; Leipzig’deki Deutsche Morgenländische Gesellschaft (1845), Londra (1863) veya Berlin antropoloji cemiyetlerini (1869), ya da British Historical Association’ı da (1906) sayabiliriz.

41 Bir yanda akademiler ve sosyete bilim cemiyetleri, diğer yanda da uzmanlaşmış bilim cemiyetleri arasındaki bu sosyal oluşumsal ayrımın yerel durumlara ve disiplinlere göre ayrıntılandırılmaya ihtiyaç duyduğunu belirtelim – bunu Avrupa akademik sosyalleşmelerinin karşılaştırılmalı toplumsal tarihi perspektifinden belirtiyoruz; bilebildiğimiz kadarıyla böyle bir tarih henüz yazılmamıştır. Bunun yolunu Christophe Charle çizmiştir: *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d’histoire comparée*, Éditions du Seuil, Paris, 2001. Karş. Annette Lewerentz, “Les premières années de la Société berlinoise d’anthropologie, d’ethnologie et de préhistoire et son intégration dans le paysage scientifique berlinois”, Céline Trautmann-Waller (yön.), *Quand Berlin pensait les peuples. Anthropologie, ethnologie et psychologie (1850-1890)* içinde, CNRS Éditions, Paris, 2004, s. 45 vd.

42 Bu açıdan bakıldığında, 1909’da kurulan ve başkanlığını son vakanüvis Abdurrahman Şeref’in yaptığı Tarih-i Osmanî Encümeni bir ara geçiş biçimi olarak kabul edilebilir: Osmanlı İmparatorluğu’nda tarih disiplini bir profesyonelleşme başlangıcına işaret etmekle birlikte, sulta-

lise öğretmenleri Mehmet Servet [Berkin] ve Hilmi Ziya [Ülken] tarafından İstanbul'da kurulan Türk Felsefe Cemiyeti kendini "ilmi bir cemiyet" olarak tanıtmakta, lise öğretmenleri, üniversite öğretim üyeleri ve Maarif Vekâleti'nden memurlar ayda bir kez cemiyet bünyesinde toplanmaktadırlar.⁴³ 1929 ilkbaharında toplantılara son verir. Ama üyelerinin birçoğu sonraki yıllarda TDTC'nin umumi merkez heyetinde boy göstereceklerdir: dilbilimci Ragıp Hulûsi,⁴⁴ Maarif müfettişi Hasan Âli, üniversite öğretim üyesi İsmayıl Hakkı, lise öğretmeni Agâh Sırrı.⁴⁵

TDK bünyesinde çok az dilbilimci ve lise öğretmeni, asker, bürokrattan çok daha az üniversite öğretim üyesi bulunsa da, kurum Batılı bilimsel et-hos'a öykünen biçimleri (aksesuar, pratik, ritüel olarak) benimsemiştir. Az çok özleştirilmiş alt disiplinlerin yansıması olan dört "kol" içermektedir: "lenguistik ve filoloji"; "etimoloji"; "gramer ve sentaks"; "lûgat ve ıstı-lah" – bunlara bilimselden çok idari nitelikte iki kol daha eklenmiştir: "ya-yın kolu" ve kelime aramaya, yani taşrada lehçe derleme kampanyaları sı-ra-sında toplanmış bilgilerin merkezleştirilmesine yönelik "derleme kolu."⁴⁶ TDK uluslararası dilbilimin büyük isimlerinin (Max Müller, Antoine Meil-let, Jules Vendryès) yanında daha eklektik isimlerin (Nikolaï Marr, James Churchward, Hilaire de Barenton) de eserlerinin yer aldığı uzmanlaşmış bir kütüphaneye sahiptir. Her iyi bilim cemiyeti gibi, yılda üç ilâ beş sayı çıkan *Türk Dili* adında bir bilimsel bülten de yayımlar.

Son olarak, TDK bilimsel filolojik ve edebi araştırmaları da finanse eder; örneğin Ankara Eğitim Enstitüsü öğretmeni Hüseyin Namık Orkun tarafın-dan hazırlanan, Sibirya ve Orta Asya'daki Türki yazıtların –ünlü Orhon ya-zıtları da (8. yüzyıl) buna dahildir– ilk bilimsel Türkçe yayını bu tarz araştı-rmalardan biridir.⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı Türk di-yalektleri sözlüğünün (1070'lerin başı) Latin harfleriyle Türkçe çevrimya-

nın iradesinin ve himayesinin ürünü olmayı da sürdürmektedir. Mehmet Demiryürek, "Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih*, 90, Haziran 2001, s. 41-49.

43 Karş. Osman Kafadar, "Türkiye'de Felsefecilerin İlk Örgütü. Türk Felsefe Cemiyeti (1928-1929)", *Tarih ve Toplum*, 189, 1999, s. 45-50.

44 Dil Heyeti'nin bu eski üyesinin izi Eylül 1933'ten sonra tutanaklardan silinir (TDK/KD 1933050). Güneş-dil teorisine kesin biçimde karşı çıkan az sayıda entelektüelden biridir. Bu "muhalafet" in ardından dilbilim profesörü olduğu İstanbul Üniversitesi onun TDK'ya yönelik ilk eleştirisini 1941'de yayımlar. Karş. İ. Aytürk, "Politics and Language...", s. 19 vd.

45 Hasan Âli [Yücel] 1932'den 1934'e kadar TDK'nın umumi merkez heyeti üyesi, Aralık 1938'den Mayıs 1946'ya kadar da başkanı olur; İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] 1942-1949 arasında merkez heyetinde yer alır; Agâh Sırrı [Levend] ise çeyrek yüzyıl boyunca (1949-1974) TDK'nın karar organlarında yer alır, 1960-1963 arasında da başkanlığı üstlenir. Nail Tan (yön.), *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK Yay., Ankara, 2001.

46 *Türk Dili*, 3, Temmuz 1933, s. 73.

47 TDK/KD 1938022; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I ve II: Devlet Basım Evi, İstanbul, 1936 ve 1938; III ve IV: Alâeddin Kırıl Basım Evi, İstanbul, 1940 ve 1941.

zısı, 1934-1949 arasında TDK'nın değişmeyen veznedarı olan⁴⁸ Besim Atalay'ın eseridir.⁴⁹ 1932-1949 arasında "gramer ve sentaks" kolunu aralıksız yöneten Ahmet Cevat ise, dilin kökenleri üzerine iki araştırmanın arasında *Odysseia*'yı veya Aiskhylos'un *Agamemnon*'unu Türkçeye çevirmekle de uğraşır.⁵⁰ Daha yukarıda söz ettiğimiz kurultaylar da "Türk dilbilimi"nin gerçek manada temellerini oluştururlar; kurultaylar asla bir haftadan kısa sürmezler ve katılım iki kez (1932'de daha mütevazı, 1936'da çok daha çarpıcı bir şekilde) gerçekten uluslararası boyutta gerçekleşir.⁵¹ Katılım çağrılar, seçici komiteler, oturumların tutanakları, kara tahta, kongreye katılanlara dağıtılan kartlar, sayfa altlarındaki dipnotlar, çift dilli yayınlar – bu sempozyumlarda ve onların sonucu olan yayınlarda uluslararası akademik toplantıların kural haline gelmiş tüm uygulamalarıyla karşılaşılmaktadır.

Vatanperver bir kulüp

Üçüncü bir bakış açısından, TDK bir folklorik incelemeler merkezi olarak da tanımlanabilir. Bu bakımdan bir başka soykütüğüne bağlanmaktadır: 1908 devriminden sonra hızla çoğalan "kültürel kulüpler".⁵² Üyeleri çoğunlukla memurlar ve askerlerden oluşan bu kulüplerin dilbilimsel, arkeolojik veya edebi faaliyetleri bilindiği üzere II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğün yayılmasında hatırı sayılır bir rol oynamışlardır.⁵³

Avrupa'da 19.-20. yüzyıllarda hüküm süren dernek militanlığının klasik bir biçimi söz konusudur.⁵⁴ Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi ya da Rumca ismiyle Ellinikos Filologikos Sillogos Konstantinupoleus (1861) türünün ilk örneği olmamakla birlikte, bu ulus ötesi modelin Osmanlı bağlamında Doğu Akdeniz'in büyük liman kentlerinin gayrimüslim topluluklarından

48 Önce öğretmen, sonra da Maarif Vekâleti'nde kültür müdürü olan Besim Atalay 1920-1946 arasında milletvekilliği yapmıştı. Sevgi Özel, *Besim Atalay*, TDK, Ankara, 1983.

49 Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Besim Atalay, I-III, Alâeddin Kırıl Basım Evi, İstanbul, 1939-1941.

50 Homeros, *Odysseia*, I ve II, çev. Ahmet Cevat Emre, Recep Ulusoglu Basım Evi, Ankara, 1941 ve 1942; Aiskhylos, *Agamemnon*, çev. Ahmet Cevat Emre, Recep Ulusoglu Basım Evi, Ankara, 1943.

51 TDK kurultayları 1932, 1934, 1936, sonra da 1942, 1945 ve 1949'da toplanır. 1936 tarihli kurultayın uluslararası yankıları hakkında bkz. Emmanuel Szurek, "Le recteur, le professeur et le *Büyük Önder*. La théorie de la Langue-Soleil sous l'œil de Jean Deny", *Turcica*, c. 42, 2010, s. 279-303.

52 Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim, İstanbul, 2004 (1997), s. 71.

53 Paul Dumont, "La revue *Türk Yurdu* et les musulmans de l'Empire russe. 1911-1914", *Cahiers du monde russe et soviétique*, c. XV, no. 3-4, 1974, s. 315-331; Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leyde, 1992.

54 Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales. Europe, XVIIIe-XXe siècle*, Seuil, Paris, 2001.

başlayarak kök salışı üzerinde düşünmek açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır.⁵⁵ Sillogos üyelerinin Pera'daki Topçular Sokağı'nda bulunan merkezlerinde bir kütüphaneleri ve bir okuma salonları vardı. Sillogos Anadolu Rumlarının dil ve kültürüne ilişkin her alanda,⁵⁶ ayrıca bir de dergi çıkarıyordu. Özellikle üyelerinin "siyaset yapmadıkları" vurgulanıyordu.⁵⁷ Başka bir ifadeyle: Kesinlikle apolitik diye sunulan bir dizi faaliyet üzerine odaklanmış, bir kültürel yenilenme laboratuvarı söz konusuydu. 1908 devriminden sonra İstanbul'da kurulan Türkçü cemiyetlerin üyelerinin, muhtemelen farklı saiklerle de olsa, aynı siyasi tarafsızlığı büyük bir inançla dile getirmeleri dikkat çekicidir. Türk Derneği (Aralık 1908), Türk Yurdu Cemiyeti (Ağustos 1911) veya Türk Ocakları (ilk Ocak Mart 1912'de kurulmuştur) gibi Türkçü dernekler bile İttihatçı iktidardan bağımsız olduklarını ilan etme kaygısı taşımaktadırlar.⁵⁸

Sillogos'tan yetmiş, İttihatçı dönemin Türkçü derneklerinden de yirmi yıl sonra kurulan TDTC'nin durumu nedir? TDTC'nin ayırt edici özelliği, doğrudan bir türevi olduğu Kemalist iktidarın çizgisini tamamen benimsemesidir. Ama o da birçok bakımdan 20. yüzyıl başının vatanperver dernekler geleneğinin bir uzantısıdır. Öncelikle biyografik bir süreklilik söz konusudur. TDTC'nin kurucu üyesi olan şair ve edebiyat öğretmeni Celâl Şahir, Türk Derneği'nin eski mensuplarından; 1917'de, Yusuf Akçura'nın ardından, Türk Ocakları'nın resmi yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinin başına geçmiştir. 1920'li yıllarda onu Türk Ocakları'nın yönetici organlarında görüyoruz.⁵⁹ 1934-1942 arasında filoloji koluna riyaset eden maarif müfettişi Ali Canip ise 1911'de Selanik'te Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin tarafından kurulan Yeni Lisân hareketinin önde gelen isimlerindendir.⁶⁰ TDTC'nin ilk başkanı olan Samih Rifat da II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'un belli başlı Türkçü derneklerinde bulunmuştur; savaştan sonra da Türk Ocakları'nın umumi merkez heyetinde bulunur ve bir süre Hars Heyeti'ne baş-

55 Johann Strauss onu "bağımsız Yunanistan'da bir eşi bulunmayan, birinci sınıf bir bilim cemiyeti" diye tarif etmektedir. J. Strauss, "Les voies de la transmission...", s. 112.

56 Méropi Anastassiadou, "Les défis de l'entre-deux. Les Grecs de Péra. Une communauté ottomane à l'époque des constructions nationales (1804-1923)", araştırma yürütme yeterliliği tezi, Université de Nancy, 2009, c. II, s. 331-343.

57 Orhan Türker, "İstanbul Rum Edebiyat Derneği (1861-1923)", *Tarih ve Toplum*, no. 175, Temmuz 1998, s. 4-9.

58 P. Dumont, "La revue *Türk Yurdu*...", s. 317; F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 80 vd.; M. Arai, *Turkish Nationalism...*, s. 7 vd. ve 50; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 22, 52, 69 vd. 149 vd.

59 İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946, s. 81; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 46.

60 Ve bu hareketin yayın organı olan *Genç Kalemler* dergisinin de önde gelen isimlerindendir. Masami Arai, *Turkish Nationalism...*, a.g.e., s. 24-47; Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 142 vd.

kanlık eder.⁶¹ TDTC'nin ilk genel sekreteri olan Ruşen Eşref'in Türk Ocakları'nın 1927 ve 1928'deki kurultaylarına katıldığı görülmektedir;⁶² 1934'te TDTC'nin umumi merkez heyetine seçilen milletvekilleri İzzet Ulvi ve Besim Atalay ise 1924'teki Türk Ocakları kongresine katılmışlardır.⁶³ Son olarak, 1934-1950 arasında TDK umumi merkez heyetinde yer alan (hatta 1945'ten 1949'a kadar genel sekreterlik yapar) mülki amir (Mülkiye mezunudur) Hasan Reşit Tankut'un geçmişinde de Türk Ocakları müfettişliği bulunmaktadır.⁶⁴

TDK'nın 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki yaşamında iz bırakan çeşitli ritüeller –kutlamalar, yıldönümleri, yarışmalar– II. Meşrutiyet dönemindeki kültürel kulüplerin milliyetçi davetlerinin uzantısıdır. Tek bir örnek verelim: 29 Mayıs 1937 günü saat 16'da Ankara Halkevi'ndeyiz; TDK meşhur Rus dilbilimci ve etnolog Wilhelm Radloff'un –bugüne dek “Türkolojinin kurucusu” olarak kabul edilegelmiştir– doğumunun yüzüncü yıldönümünü kutluyor.⁶⁵ Akademik dünyadan çeşitli şahsiyetler davet edilmiş: Türk Tarih Kurumu'ndan meslektaşlar,⁶⁶ Türkoloji Fakültesi'nden hocalar ve talebeler, başkentten lise edebiyat öğretmenleri, Maarif Vekâleti'nden ve tek partiden çeşitli isimler. Sovyet elçiliğinin bir görevlisi de türkolog vasfıyla ve uzun ısrarların ardından kendini davet ettirmeyi başarmış. Hasan Reşit Tankut'un Avrupa türkolojisinin tarihi hakkındaki konferansının ardından, “Radloff Günü” TDK'nın sunduğu açık büfe ikramıyla sona eriyor.⁶⁷

61 Aysegül Celepoğlu, *Türk Dil Kurumunun Kurucu Başkanı Samih Rifat: Hayatı ve Eserleri*, TDK, Ankara, 2008, s. 41 vd. Samih Rifat'ın 1927'de Türk Ocakları bünyesinde kısa bir folklor incelemesi yayınladığını da belirtelim: *Şarkın Masal Anaları*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, [Ankara], 1927.

62 Eski bir Türk-Moğol sözcüğü olan *kurultay* 1925'te canlandırılmış ve Türk Ocakları'nın kongreleri ve genel kurulları “kurultay” olarak adlandırılmıştır: TDTC de bu konuda Türk Ocakları'nın izinden gitmiştir. Ama terim 1926'da Baku Kongresi için de kullanılmış.

63 F. Georgeon, “Les Foyers Turcs...”, a.g.m., s. 92. İzzet Ulvi savaştan önce de *Türk Yurdu* dergisine birçok folklor makalesi yazmıştır.

64 F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 165, 253, 313.

65 Emmanuel Szurek, “Jean Deny, les Langues orientales, les Turcs et la Turquie nouvelle: une histoire sociale et transnationale de la turcologie française”, Güneş Işıksel ve Emmanuel Szurek (yön.), *Turcs et Français. Histoire d'un croisement culturel 1860-1960*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2014.

66 *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (TTTC, sonra *Türk Tarih Kurumu*, TTK) Nisan 1931'de kuruldu. 1932'den itibaren TDTC ve TTTC'den sık sık “*kardeş cemiyetler*” olarak söz edilmiştir; örneğin bkz. TTC başkanı Yusuf Akçura'nın TDTC'de yaptığı kısa konuşma, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, a.g.e., s. 434 vd.

67 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (bundan sonra BCA), 030..10.0.0/144.033..09; TDK/KD 1937011.

Türk Ocakları'ndan Halkevleri'ne: Ulusal bir federasyon

Bu mütevazı anmadaki mahremiyetin aynı zamanda güçlü bir federasyon olan ve tüm Anadolu'ya yayılmış yüzlerce temsilciliği bulunan TDK'nın gerçek çapını yansıtmadığı doğrudur. Gerçekten de şu ana kadar TDTC'nin hem maddi hem de kurumsal açılarından⁶⁸ o kurulmadan bir yıl önce lağvedilen Türk Ocakları'nın doğrudan mirasçısı olduğunu anlatmadık. Bu noktada "Cemiyet" in dördüncü çehresi ortaya çıkıyor: ulusal çapta bir teşkilat. Türk Ocakları'nın 1920'li yıllarda hatırı sayılır ölçüde güçlendiklerini, taşrada yaklaşık 250 şubesi ve tüm Anadolu'ya yayılmış 30.000 üyesiyle hem devletten bir ölçüde özerk hem de toplum bünyesinde çok yaygın bir teşkilat oluşturduğunu hatırlatalım. Vatanperver ocaklardan oluşan bu federasyon 1926'ya kadar siyasi iktidar karşısında belirli bir özerkliği korumayı başarmıştı.⁶⁹ Bunun en belirgin nedeni, Türk Ocakları'nın Kemalist partinin çizgisine alternatif bir milliyetçi akımı temsil etmesiydi. Teşkilat, II. Meşrutiyet döneminin Turancı imgelemiyi yakın bağlarını korumuştur; Osmanlı sonrası Türklük tanımında İslâmî referansa Kemalist yöneticilerin vermek istediğinden çok daha önemli bir yer ayırıyordu: Bu görüş özellikle Türk Ocakları'nın Arap harflerinin terk edilmesine karşı açık düşmanlığında kendini belli etmişti. Başkanlığını 1912'den beri yazar Hamdullah Suphi'nin yaptığı Türk Ocakları'nın Kemalist yönetici grup açısından, tam da CHF üstünde eksiksiz bir hâkimiyet sağlayan siyaset ve meclisteki son tasfiyelerin yapıldığı bir dönemde (1925-1927) giderek bir tehdit olarak algılanması bu siyasi uyumsuzlukla izah edilebilir. Ama Türk Ocakları vesayet altına alınması farklı bir müdahale tarzını gerektiren özel hukuka tabi bir cemiyettir: TDTC'nin kuruluşunun hemen öncesindeki yıllarda yaşanan olayların kronolojisini dikkatle incelemek bu açıdan önem taşımaktadır.

Kemalistlerin elinde amaçlarına ulaşmak için önemli bir müttefik bulunmaktadır: Reşit Galip. Askerî Tıbbiye mezunu, 1925'ten beri milletvekili olan, 1926'nın "büyük davaları" için yeniden canlandırılmış İstiklal Mahkemeleri üyesi Reşit Galip,⁷⁰ Türk Ocakları bünyesinde CHF ile ideolojik ve kurumsal yakınlaşma taraftarı olarak tanınmıştır. Bu teşkilata boyun eğdirilmesi adım adım gerçekleşecektir. CHF ile siyasi yakınlaşma ilkesi 1927 ilkbaharında kabul edilir; sonbaharda Türk Ocakları parti müfettişlerinin yetkisi altına sokulur. Ama son darbe Nisan 1931'de indirilir: O tarihte teşkilat

68 Étienne Copeaux Türk Ocakları ile TTTC arasındaki entelektüel bağa daha önce işaret etmiştir: Étienne Copeaux, *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, CNRS Éditions, Paris, 1997, s. 59.

69 F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 80, 101; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 402.

70 Hakkında övücü bir biyografi kaleme alınmıştır: Yener Oruç, *Atatürk'ün "Fikir Fedaisi" Dr. Reşit Galip*, Güner Yay., İstanbul, 2007.

lağvedilir, tüm mal varlığı da tek partiye geçer. Bir ay sonra CHF'nin üçüncü kongresinde Reşit Galip, fırkanın Kültür Bürosu başkanlığına seçilir.⁷¹ Tek partinin yeni "kültür teşkilatı" olan Halkevleri'nin kuruluşuna nezaret etmek görevi ona verilecektir. İlk on dört Halkevi Şubat 1932'de, çoğunlukla Türk Ocakları'nın boşalttığı lokallerde açılır⁷² – TDTC'nin kuruluşundan dört ay önce. O andan itibaren Halkevleri'nin çeşitli şubelerden oluşacağı ve bunlardan ilkinin "Dil, Tarih ve Edebiyat şubesi" olacağı kabul edilir.

Ama Eylül 1932'de birinci kurultayda onaylanan TDTC nizamnamesi Halkevleri'nin "Dil, Tarih ve Edebiyat şubeleri"ne verilen rolü yeniden tanımlayarak, bunları TDTC'nin "vilayet merkez heyetleri" olarak belirler. Başka bir deyişle, birçok bakımdan (en maddileri de dahil olmak üzere) Türk Ocakları'nın mirasçısı olan Halkevleri sahada hem *tek partinin* örgütlenme yapıları hem de *dil cemiyetinin* yerel şubeleri konumundadır. Ruşen Eşref'in anıları, devletin tepesinde tasarlandığı anlaşılan bu iki uyumsuzun birlikteliğinin pragmatik değerlendirmelerden –ekonomik kriz ve kamu kaynaklarındaki yapısal zaaf koşulları– olduğu kadar kültür ve dernek hayatının tek parti vesayeti altına alınması yoluyla yürütülmesi amaçlanan toplumsal kontrol stratejilerinden de kaynaklandığını düşündürmektedir:

Hami Reis, nizamnamede bunun göz önünde tutulmasını emir buyurdu. Bunun için ayrıca bir teşkilât düşünerek masrafa girmekten sakınmamızı, memlekette, mevcut C.H.F. teşkilâtından, Halkevleri kültür şubelerinden istifade etmemizi tavsiye etti.

Bekleneceği üzere, operasyonu vazgeçilmez Reşit Galip yönetir – daha sonra yükselişi devam edecek ve kongre başlamadan bir hafta önce Maarif vekilliğine atanacaktır:

Tarih cemiyeti umumî katibi doktor Reşit Galip bey o zaman C.H.F. umumî idare heyeti azasındandı ve kültür bürosu şefi olarak çalışıyordu.

– "Ona da söyledim. Bu nizamname işinde sizlerle çalışacak" [Mustafa Kemal] dedi.

Celal Sahir bey de Zonguldaktan dönmüştü.⁷³ İki üç celselik konuşmada nizamnamenin esasları kuruldu. Doktor Reşit Galip beyle Celal Sahir beyin nizamnameyi kaleme alması kararlaştı. O sırada, maarif vekili Esat bey istifa

71 O tarihte, yeni kurulmuş Türk Tarih Tetkik Cemiyeti'nin (TTTC) genel sekreteridir. Ruşen Eşref, "Une contribution à l'Histoire de la Révolution. La Société pour l'Étude de la Langue Turque. De sa fondation au premier Congrès", *Türk Dili* dergisinin eki, 2, Eylül 1933, s. 11.

72 Bu paragrafın bütünü için, karşı. F. Georgeon, "Les Foyers Turcs...", s. 74-105; F. Üstel, *İmparatorluktan...*, s. 226-252, 402; S. Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik...*, s. 72 vd.

73 TDTC'nin ilk veznedarının Zonguldak mebusu olduğunu hatırlatalım.

etti, yerine doktor Reşit Galip bey geldi. Yeni vekil hemen Ankara'ya gidecekti. Yola çıkmadan önce teşkilât maddelerinin formüllerini hazırlayıp bıraktı.⁷⁴

TDK ve parti: İç içe geçişin giderek artması

Geldiğimiz noktada, TDTC'nin ilk tasarlandığında bile Kemalist elitler tarafından 1930'lu yılların başında yerleştirilmiş örgütsel düzeneğin bir parçası olarak düşünüldüğü anlaşılıyor. Karşımızda bir tür rizom olgusu var: Çok farklı iki toplumsal kuruluşun, bir bilim cemiyeti ve bir siyasal partinin yan yana varoluş veya hiyerarşik olarak iç içe geçişten ziyade, birinin aslından uzaklaşması kapsamında değerlendirilebilecek şekillerde *taşra üzerinden* etkileşime girdikleri bir "rizom" ile, iki bitkinin kökleri üzerinden iletişime geçmesi olayıyla karşı karşıyayız.⁷⁵ Nitekim iki teşkilat arasında hiçbir rol paylaşımına gidilmemiştir ve bu paylaşım Kemalist iktidar sahasının içindeki güçler dengesine göre değişim gösterecektir. Dernekler dünyası, tek parti ve göreceğimiz üzere kamu idaresi arasında çok iktidarlı bir alan söz konusudur.

CHF genel sekreterinin TDTC genel sekreterine hitaben yazdığı 24 Ocak 1933 tarihli bir mektup, Ankara'daki iki kurmay heyetinin (parti ve dernek) aynı teşkilat şeması içinde birlikte var olmasının bürokraside dayandığı el yordamıyla ilerleyişi uzun konuşmalardan daha iyi yansıtmaktadır:

Türk Dili Tetkik Cemiyeti Nizamnamesi mucibince cemiyetinizin vilâyet merkezlerini teşkil edecek olan Halkevleri dil, tarih, edebiyat şubesinin idare heyetinin dil işlerine ait çalışmalarında direktiflerinize tabi olmaları ve kendilerini bu iş için en yüksek faaliyetlerini sarfetmeleri yazılmıştır. Yalnız ilmi hareketleri takip etmekte olan bürolarımızı faaliyetinizden haberdar etmek üzere kendilerine verilen direktiflerin bir suretinin de fırkaya iş'arını rica eylerim ve saygılarımı takdim eylerim, Efendim.⁷⁶

Böyle bir adım TDTC'nin Halkevleri ile olan ilişkisinde en azından ilk yıllarda tek parti karşısında sahip olduğu karar özerkliği marjını gösteriyor. Ama TDK yönetmeliğinde on yıl sonra, 1942 kurultayında kabul edilen bir düzenleme, o tarihteki güçler dengesinin, dolayısıyla da iki yapı arasındaki anlaşma biçimlerinin değiştiğinin kanıtıdır: "Kurumun feshi halinde malları, alacakları ve verecekleri Cumhuriyet Halk Partisine geçer": İlk kez TDK'nın tek partinin bir *peyki* olduğu resmen açıklanmıştır.⁷⁷

74 A.g.e., s. 23-24.

75 Rizom metaforu burada kaçak olarak, telif veya alıntı hakkına gerek bırakmayacak şekilde kullanılmıştır.

76 TDK/KD 1933011.

77 TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayınca...*, s. 16.

İki teşkilat arasında deyim yerindeyse tüzüklerinden kaynaklanan (değişken olmakla birlikte) bir iç içe geçiş olduğu saptamasının ötesinde, TDK'nın umumi merkez heyetinin üyelerinin incelenmesi Kemalist siyaset ve bilim adamlarının nasıl örtüştüğünü tüm boyutlarıyla gözler önüne sermektedir: Karşımızda bilim adamı ile siyasetçi arasında işlevsel uzmanlığın silinmesinin –hatta uzmanlaşma olmamasının–⁷⁸ karakteristik bir biçimi bulunmaktadır, bu da organik entelijansiya kavramına hak verdirmektedir. TDTC'nin dört kurucu üyesinin meclis kökenli olduğunu zaten bildiğimiz için, Ağustos 1934'te toplanan kurultayda umumi merkez heyetine seçilen on bir üyeden onunun CHF milletvekili olması da bizi şaşırtmayacaktır: Saffet Bey (Erzincan), Besim Atalay (Aksaray), Ahmet Cevat (Çanakkale), Ali Canip (Ordu), Hasan Reşit (Muş), Yakup Kadri (Manisa), Celâl Sahir (Zonguldak), Refet Bey (Urfa), Naim Hâzım (Konya) ve İzzet Ulvi (Afyon).⁷⁹ On birinci üye İbrahim Necmi'dir: Dil Heyeti'nin bu eski üyesi Galatasaray Lisesi'nde edebiyat öğretmenidir ve Ağustos 1932'den itibaren Celal Sahir'in yerine genel sekreter yardımcılığı, Aralık 1933'ten itibaren de Tiran büyükelçiliğine atanan Ruşen Eşref'in yerine genel sekreterlik görevlerini üstlenmiştir.⁸⁰ TDTC'de görev almasının üstünden henüz bir hafta geçmişken, Maarif Vekâleti ikinci sınıf müfettişliğine terfi ettirilir ve böylece lise öğretmenliğinden tamamen ayrılır;⁸¹ Kemalist yöneticilerin entelektüel mahmillerini sadıklaştırmak (ve satın almak) için kullandıkları milletvekilliğinden o da istifade edecek, ama bunun için 1936'ya kadar beklemesi gerekecektir.⁸² O tarihte TDK umumi merkez heyeti üyelerinin tamamı –istisnasız– aynı zamanda TBMM'de milletvekilidir.⁸³ 1942 tarihindeki umumi merkez heyetinde ise dokuz milletvekili, bir eski milletvekili, bir üniversite profesörü (İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu) ve emekli bir albay (Fuat Köseraif) yer almaktadır.

78 Uzmanlaşmanın silinmesi kavramı farklı toplumsal kesimler arasında daha önce geçerli bir işbölümü ve özerkleşme dinamikleri bulunduğunu varsayar. Bu bakımdan bir genelleme riski göze alınabilir: Kemalist organik entelijansiya, 19. yüzyıl Osmanlı ulema geleneğinde gözlemlenen âlimler (veya bilim adamları) dünyasıyla devlet bürokrasisi arasındaki yapısal geçirgenliğin ne ölçüde uzantısını oluşturmuş, hatta bu geçirgenliği ne ölçüde –sosyolojik anlamını değiştirecek kerte– artırmıştır? Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde entelektüel sahanın özerkleşme serüvenleri hakkında, karşı. Ö. Türesay, “Être intellectuel...”, a.g.e., s. 80-84 ve 495.

79 *Türk Dili*, 8, Eylül 1934, s. 163.

80 Kâzım Yetiş, *İbrahim Necmi Dilmen*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s. 1-9; TDK/KD 1933062, 1933102.

81 Ceren Kalfa, “1933 Yılı: Planlamada Sümerbank Modeline Geçiş”, Birgül A. Güler (yön.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini. 1929-1939 içinde*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2007, s. 513; BCA 030..10.0.0/143.024..13.

82 E. Szurek, “Le recteur...”, s. 291.

83 TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen Türk Dil Kurumu Ana Tüzüğü ve Çalışma Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 17. O tarihte İbrahim Necmi Ankara Üniversitesi'ne öğretim üyesi olarak atanmıştı.

Bir propaganda yatağı

Kurultaylar basit dernek genel kurulları ya da sadece bilimsel kongreler değildir. Bunlar aynı zamanda rejimin ve “dil devrimi”nin yüceltildiği merasimlerdir. İstanbul’da Dolmabahçe Sarayı’nın yalancı mermerlerinin altında toplanan 1932, 1934 ve 1936 kurultayları, öncelikle açılışları belediye bandosu tarafından yapılan şaşıaalı politik mitingler olmuşlardır: Bando önce İstiklal Marşı’nı, ardından da Kurultay Marşı’nı çalmıştır. Kurultaylar, sözün hem gerçek hem de mecazi anlamında, TBMM başkanı Kâzım Paşa tarafından bizzat yönetilen muazzam orkestrasyonlardır. Tek parti Türkiye’sinin tüm meşhurları bu kurultaylarda yerini alır, “çünkü Dil Cemiyeti’nin arkasında bizzat Atatürk, dolayısıyla da tüm resmi Türkiye vardı”.⁸⁴ yüzlerce vekil, ordunun üst rütbelileri, üst düzey memurlar, avukatlar, doktorlar, gazeteciler, ticaret ve sanayi odalarının başkanları, özellikle de çok sayıda milletvekili – bu durum, 1930’lu yılların kurultaylarına yazlıkta toplanmış bir Kamutay havası veriyordu.⁸⁵

Nitekim, bu olay bir milli egemenlik tezahürü gibi sunulmaktadır; tüm ülkeden gelen onlarca Halkevleri delegesi, orta ve yüksek öğretimden çok sayıda personel kurultaylara katılmaktadır. Jacob Landau’nun yaptığı hesaplama göre, 1932 kurultayına katılan 714 kişinin hemen hemen yarısını oluşturan 312’si öğretmen, 40’ı öğrencidir.⁸⁶ Aynı oran 1936’da da geçerlidir.⁸⁷ Eğitim çevrelerinin bu varlığı Kemalist yöneticilerin bu büyük milliyetçi ayinleri halk eğitiminin temsili olarak göstermek istemelerinden kaynaklanmaktadır. Birinci kurultay başlamadan birkaç gün önce Ruşen Eşref’in yaptığı Dolmabahçe Sarayı tasviri de bu niyeti kanıtlamaktadır:

O gece [...], içinden geçtiğim salonun engin loşluğunda o kürsü, o iskemleler bana öyle heybetleşmiş göründüydü ki... [...] Şu kürsünün yerinde, daha bir kaç yıl önceye kadar bir altın taht, şu iskemlelerin yerinde de sırmalı, nişanlı insanlar vardı... O zaman bu salon, [...] bir tek adamın, –varlığını yer yüzünde Allahın gölgesi, karşısındakileri de öz kulları sayar bir tek adamın– ken-

84 Emmanuel Szurek, “Jean Deny. Rapport au recteur Charléty sur le 3e kurultay de la langue (1936)”, *Turcica*, 42, 2010, s. 305-328, buradaki referans s. 307.

85 Kamutay anı Türkçede Millet Meclisi karşılığı olarak kullanılan terimdir.

86 Jacob Landau, “The First Turkish Language Congress”, Joshua Fishman (yön.), *The Earliest Stage of Language Planning. The “First Congress” Phenomenon* içinde, Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 1993, s. 276 vd.

87 Katılımcılar listesi için bkz. TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayı. 1936. Tezler Müzakere Zabıtlar*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. VII-XXIV. Buna karşılık, Ankara Halkevi’nde toplanan 1942 kurultayı milli eğitim personelinin toplantısından çok, Millet Meclisi’nin meclis dışında yapılan bir oturumunu andırmaktadır: Hazır bulunan 432 milletvekili katılımcıların % 50’sini oluşturmaktadır. Karş. TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı*, s. VIII-XXXIX.

di vücudu etrafına kurdurmuş olduğu haşmetli bir çerçeve idi... Şimdi bu gece bomboş büyük bir mektep dershanesine benziyor. Onu, bir kaç güne kadar, değil yalnız bu şehrin, bütün yurdun dört bucağından gelenler dolduracaklar. [...] Bu kalabalık söyleyecek, dinleyecek, girecek, çıkacak, nizam kuracak, heyet seçecek, rey verecek.⁸⁸

Bu törensel toplantıların Ankara'da değil de Boğaziçi'nde yapılması da kuşkusuz eski Osmanlı payitahtının eğitilmiş çevrelerinde kalmış olabilecek dilsel tutuculuk köklerine karşı siyasi bir gözdağı stratejisinin parçasıydı; seçilen yer de özellikle "Türk devrimi"nin padişahın iktidarının merkezi olan bir saraya simgesel bakımdan el koymasını ve Mustafa Kemal'in "dil davası"na kişisel bağlılığını yansıtıyordu. "Cumhurbaşkanlığı locası"nda yerini alan Gazi hiçbir oturumu kaçırmıyordu.

Her seferinde başlıca ulusal gazetelerin başyazarları CHF'den başmakalelerini kurultaya ayırma talimatını alıyorlardı; oturumların radyodan naklen yayınlanması için PTT idaresi ile gerekli ayarlamalar yapılıyordu. 1932 kurultayının ilk akşamında yaşanan bir hadise olayın propaganda niteliğini yansıtmaktadır: O 26 Eylül günü, Büyük Muayede Salonu'ndan radyo naklen yayınının gerçekleştirilemediği anlaşıyor. Ama sorun değil: Saat 23'te, Gazi kongrenin sarayın bir başka bölümüne geçmesi emrini veriyor. Yakındaki kışlada bulunan askerler gece yarısı değişikliğe yardımcı olmaları için çağrılıyorlar. Birkaç saat içinde kürsü, kâtiplerin masaları, radyo aletleri, yüzlerce iskemle taşınıyor.⁸⁹ Ama TDK faaliyetlerinin propaganda boyutu kendini en belirgin biçimde Ağustos 1936'da toplanan kurultayda gösterir. Bu vesileyle, İstanbul'daki kurultaya koşut olarak tüm ülkede yüz yirmi kadar "Dil bayramı" düzenlenir; bunlar da küçük *taşra kurultayları* işlevini üstlenirler. Dev bir siyasi eşzamanlama operasyonu ile, Halkevleri ve CHF şubeleri harekete geçirilerek, ülke üç dört gün boyunca İstanbul'daki kurultayın ritmine uyandırılır. Gerek idari binalarda gerekse özel şahıslarda bulunan radyolara el konur ve hepsi İstanbul frekansına ayarlanarak Anadolu'daki şehir ve kasabaların meydanlarına yerleştirilen hoparlörlere bağlanır; Kemalist dilbilimcilerin konuşmalarının taşrada *naklen* dinlenmesi sağlanır.⁹⁰

88 R. Eşref, a.g.m., *Türk Dili* dergisi, s. 21-22.

89 R. Eşref, *Hatıralar IV*, s. 49.

90 Taşrada düzenlenen bu bayramların politik sosyalleşme düzeneği olarak incelenmesi için bkz. Emmanuel Szurek, "Dil Bayramı. Une lecture somatique de la fête politique dans la Turquie du parti unique", Nathalie Clayer ve Erdal Kaynar (yön.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie* içinde, Peeters, Louvain, 2013, s. 497-523.

Devletin yardımcı kurumu

Dr. Reşit Galip'in Türk Ocakları'nın Halkevleri'ne zorunlu olarak dönüştürülmesinde, sonra da TDTC'nin nizamnamesinin yazılışında üstlendiği ağırlıklı rolü görmüştük. Eylül 1932'de Maarif Vekilliği'ne atanması nedeniyle TDTC'nin fahri başkanı olmuştu. Ama Aralık 1932'de Samih Rifat ölünce, Reşit Galip Cemiyet'in fiili başkanlığını da üstlendi.⁹¹ Burada bir dernek (kültürel, bilimsel, militan...) ile bir vekâlet arasında önce koşullara bağlı olarak gerçekleşen, ama giderek rutin halini alan –çünkü onun ardından gelen iki vekil de TDTC başkanlığını yürütmüştür– bir farksızlaşma süreci-ne tanık oluyoruz.⁹² Ancak ikinci kurultayda (Ağustos 1934) yeni bir başkan seçilir.⁹³ Bu kişi, sadece milletvekili olan Saffet Bey'dir. Ama Haziran 1935'te bu kez Saffet Bey bir yandan Cemiyet'in fiili başkanlığını sürdürüp diğer yandan da vekil olunca, aynılaştırma mantığı yeniden ağır basmış olur. Sonunda Ağustos 1936'daki kurultayda kabul edilen yeni nizamname ile durum rasyonalize edilir: Bundan böyle Maarif Vekili hukuken cemiyetin fiili başkanı olacaktır; TDK giderek bir kamu kurumu hüviyetine bürünmektedir; fahri başkanlık ise TBMM başkanı, başvekil ve genelkurmay başkanı arasında paylaştırılmıştır.⁹⁴

Bu gelişmenin bir diğer göstergesi ise, Ekim 1935'te TDTC adının “arılaştırılarak” TDK yapılmasıdır. Bu değişiklik sadece etimolojik nitelikte değildir; *cemiyet*'in *kurum*'a dönüşmesini de yansıtmaktadır.⁹⁵ Başka bir deyişle, taktik ricat aşaması sona ermiştir: 1930'lu yılların ortasındaki siyasi ve parlamenter ortamda Kemalistlerin, Temmuz 1931'de Dil Heyeti'ne yönelik olarak yaşandığı gibi, CHF'li milletvekilleri de dahil olmak üzere “gericilik” tekrar başını dikmesinden kaygı duymaları için bir neden kalmamıştır. Bu bakımdan, Türk Dil Kurumu da Türk Coğrafya Kurumu, Türk İktisat Kurumu ve tabii Türk Tarih Kurumu⁹⁶ gibi diğer kurumlara benzemiştir.

91 Önceden bilinen bir ölüm söz konusuydu: Eylül 1932'de TDTC'nin başkanlığına geçtiğinde Samih Rifat'ın sağlık durumu belliydi ve günlerinin sayılı olduğu, başkanlık koltuğunun çok geçmeden boşalacağı ortadaydı.

92 TDTC'nin 19 Ağustos ve 26 Kasım 1933'teki oturumlarının başkanlığını sırasıyla Refik Bey (Ağustos-Ekim 1933) ve Yusuf Hikmet (Ekim 1933-Temmuz 1934) üstlenirler. TDK/KD 1933067, 1933100.

93 Oylamalar kurultay başkanının önerisiyle el kaldırarak yapılır ve kararlar hep ittifakla alınır.

94 TDK, *Üçüncü Türk Dil Kurultayınca Kabul Edilen...*, s. 3. Başka bir deyişle o tarihte Halkevleri resmen hem CHF genel sekreterine hem de Maarif Vekâleti'ne bağlıdır; bu durum –1936'dan itibaren– devlet ile parti arasındaki aynılaştırma sürecinin giderek hız kazandığı bir ortamda gerçekleşir.

95 İlker Aytürk'ün daha önce işaret ettiği gibi: “Politics and Language...”, s. 15.

96 Eski TTTC. Zaten 4. Kurultayda bu farklı kurumların hepsi temsil edilmiştir: TDK, Dördüncü Türk Dil Kurultayı, s. XXXX vd.

tir. Güneş-dil teorisinin en harareti günlerinde kabul edilen yeni adın disiplin bakımından, yani araştırma konularında epistemolojik bakımdan bir genişlemeye de işaret ettiğini ekleyelim: “Türk dili”nden “dil”e doğru bir geçiş söz konusudur. Türk Dil Kurumu artık ırksal antropolojiden karşılaştırmalı mitolojiye ve halk psikolojisine kadar beşeri bilimler yelpazesinin tamamını kapsamaktadır.⁹⁷

Bu hukuki ve filolojik değerlendirmelerin ötesinde, TDK’nın finansmanını kurumun kamu sektörü içindeki konumunu gösteren en iyi işarettir. Birinci kurultayın masrafları tamamen devlet tarafından üstlenilmekle birlikte, TDTC sonbahar 1932’den itibaren kendi bütçesine sahip olmuştu. 1933-34’te gelirleri 27.290 liraya yükseldi; bunun % 92’si başvekâlet ve % 5’i CHF tarafından karşılanıyordu.⁹⁸ 1932-33’te 180.570 lira ile dönen İstatistik Umum Müdürlüğü’nün gelirleri ile kıyaslandığında çok mütevazı bir bütçe söz konusuydu.⁹⁹ Ama 1941-42’de TDK’nın tahsisatı 115.000 liraydı: Bu da sekiz yılda % 360’lık bir artış demekti ve aynı dönemde ısıtma ve elektrik giderleri sadece % 13 oranında arttığına göre enflasyon ile izah edilemeyecek bir bütçe genişlemesi söz konusuydu!¹⁰⁰ Bu nedenle, o tarihte TDK defterlerinin Maarif Vekilliği, parti, TBMM muhasebe servislerinin, hatta Maliye müfettişlerinin denetimine sunulmasında şaşılacak bir yan yoktur.¹⁰¹ Bu açıdan bakıldığında, TDK da sosyal vesayet veya siyasal tanıtım alanında çeşitli görevlerin taşeronluğunu üstlenen diğer Kemalist veya Kemalizm-öncesi “cemiyetler” gibi, Türk İdman Cemiyetleri İttifakı, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay, Türk Maarif Cemiyeti, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, hatta Türk Hava Kurumu gibi devletin bir yardımcı kurumu görünümündedir.¹⁰² Rejimin otoriter niteliğine işaret eden ve örneğin o dönemde faşist İtalya’da benzer kurumların idari yapılanmadaki rollerini hatırlatan bir özellik söz konusudur.¹⁰³

97 Emmanuel Szurek, “Connaissez-vous la théorie de la langue-soleil? Une histoire européenne du fantasme scientifique dans la Turquie des années 1930”, Déjanirah Couto ve Stéphane Péquignot (yön.), *Les langues de la négociation. Approches historiques*, PUR, 2016’da çıkacak.

98 Gelirlerin sadece % 2,5’i Cemiyet bülteninin satışından temin edilmektedir. Karş. *Türk Dili*, 8, Eylül 1934, s. 46-49, 96. Mali yılın 1 Haziran’da başlayıp 31 Mayıs’ta sona erdiğini hatırlatalım.

99 C. Kalfa, “1933 Yılı...”, s. 424 vd.

100 TDK/KD 1941010.

101 TDK/KD 1939016, 1941010. Çünkü TBMM de tıpkı “hükümetimiz” gibi TDK’nın finansman kaynakları arasındadır: TDK, *Dördüncü Türk Dil Kurultayı 1942*, s. 25.

102 Fransızca yapılmış bir Kemalist propaganda yayınında TDK’nın bu kurumlarla aynı hüviyette olduğu resmen belirtilmektedir: [yazar adı yok], “Les associations dans la Turquie nouvelle”, *Les annales de Turquie*, no. 6, Kasım 1933, s. 126-133.

103 Jean-Yves Dormagen “faşist dönemin iki tipik eğilimi”ni şöyle kaydeder: “Birincisi, [...] özel kuruluşları siyasi açıdan denetim altına almak amacıyla kamu kurumlarına dönüştürmek; ikincisi ise bu yeni yarı-devlet kurumlarına teorik olarak sadece bakanlık idarelerine ait olabilecek görevler vermektir”. Jean-Yves Dormagen, *Logiques du fascisme. L’État totalitaire en Italie*, Fayard, Paris, 2008, s. 45.

Bir hükümet ajansı

Her şey yukarıda sergilenen finansman tarzlarından ibaret de değildir. Çünkü TDK Maarif Vekilliği'nin emrine verdiği maddi olanaklardan ve özellikle de insan kaynaklarından (stenodaktilolar, müstahdem) geniş ölçüde yararlanmaktadır.¹⁰⁴ Örneğin 1930'lu yıllar boyunca Cemiyet'in (sonra da TDK'nın) bilimsel yayınlarının Devlet Basım Evi'nde Maarif Vekilliği kotasından basıldığı biliniyor.¹⁰⁵ En önemlisi de birçok kez çeşitli vekâletlerin hizmetleri TDK emrine verilmiştir – öyle ki özel hukuka tabi kurumun mu devlet bürokrasisinin mi yardımcı konumunda bulunduğunu belirlemek her zaman kolay olmamaktadır. Vekil Reşit Galip'in 1932 kurultayında yaptığı açış konuşması bunu belli bir lirizmle yansıtmaktadır:

Kararlarınızın bütün hükümet teşkilâtı tarafından, bütün imkân vasıtalarıyla tatbikine çalışılacağını size resmen arz etmeğe Başvekil İsmet Paşa Hazretleri tarafından memurum (Alkışlar). Bu şeref verici vazifeyi memnuniyetle ifa ederken, Devlet, Hükümet ve Millet tarafından el birliği ve fikir birliğiyle kavranmış işlerin en kısa zamanda, en büyük muvaffakiyete ereceğine, sınırsız göklere doğru yorulmaz kanatlar açacağına derin bir inanışla inandığımı söylemek isterim (Alkışlar).¹⁰⁶

TDTC Ocak 1933'te tüm ülkede geniş bir "söz derleme seferberliği" başlatır. Anadolu'daki yerel ağızlardan alınacak ve yazılı dildeki Arapça ya da Farsça kelimelerin yerine kullanılabilecek Türkçe kelimelerin derlenmesi söz konusudur. Bu kampanya 21 Kasım 1932'de Vekiller Heyeti'nce çıkarılan bir kararname ile başlatılmıştır; bu kararnamenin ilk iki maddesini alıntılıyoruz:

Madde 1 – Halk dilinde yaşayan türkçe sözleri derlemek için Türk Dili Tetkik Cemiyetine yardımda bulunmak üzere her vilâyette valinin reisliği altında bir derleme heyeti kurulmuştur.

Madde 2 – Bu heyete Türk Dili Tetkik Cemiyeti vilâyet heyeti azâları ile belediye reisi, en büyük kumandan, vilâyet maarif müdürü, sıhhat ve içtimâî muavenet müdürü, lise, muallim mektebi, ortamektep, san'at, ticaret, ziraat mektepleri müdürleri girerler.¹⁰⁷

Gerçekten de bu girişim tepeden tabana tüm kamusal enerjiyi seferber eder. 4 Ocak 1933'te Cumhurbaşkanı tüm hazırlıkların tamamlandığını

104 "Müstahdem" devlet emrindeki en alt düzey "hizmetlileri" kapsar; bugün de Türk idari dairelerinde onlarla "çaycı" veya "odacı" adı altında karşılaşabilirsiniz. TDK/KD 19330036.

105 TDK/KD 19330039, 19330040.

106 TDTC, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, s. 15 vd.

107 *Türk Dili*, 1 Nisan 1933, s. 49.

dan emin olmak için TDTC Umumi Merkez Heyeti'ni ziyaret eder.¹⁰⁸ Ocak-Temmuz arasındaki 36 oturumun yarısından fazlasına başkanlık eden vekil Reşit Galip'in bu devamlılığı, hükümetin konuyla doğrudan uğraştığını göstermektedir. Altı ay boyunca merkezi idarenin tüm kademeleri, köy muhtarları, küçük şehirlerin belediye başkanları, kaymakamlar seferberliğe katılır, operasyonların merkezi idaresi ise valilere verilmiştir. Köylere öğretmenler gönderilir; üstelik bir vekâlet tamimiyle yaz tatili sırasında gayretlerini iki katına çıkarmaları bildirilmiştir.¹⁰⁹ Ziraat Vekilliği'nin memurları fauna ve flora ile ilişkin terminolojiyi derlemektedirler.¹¹⁰ Bu dönemde taşra heyetlerinden Ankara'ya 120.000'den fazla fiş akar ve TDTC Ankara'da fişleri merkezileştirir, dökümleri çıkarır ve çok geçmeden "arı" Türkçenin söz dağarcığını oluşturacakları beklenen sözcükleri seçer. Basın yoluyla yürütülen büyük bir araştırma (Mart-Temmuz 1933) türünden –burada anlatmayacağımız– başka girişimler de kamu erkinin katkılarıyla gerçekleştirilir.¹¹¹ Bu süreçte TDK kimi zaman tamamen iç içe geçmiş gibi gözüktüğü Maarif Vekilliği'nin bir alt birimi görünümünü verir, kimi zaman da tam anlamıyla bakanlıklar arası bir ajans gibi davranır ve diğer idari birimleri yönlendirir – görevi, yeni Kemalist ortodoks dilbilimi tepeden saptamaktır. 1935'te çift dilli, yani Osmanlıca-Türkçe ilk iki kılavuz çıkar;¹¹² 1941'de TDK Vekiller Heyeti kararnamesiyle kullanımı mecburi tutulan bir imla kılavuzunun dağıtımını yapar;¹¹³ ama faaliyetlerinin en önemli sonucu hiç kuşkusuz dil devriminin ardından yayımlanan ilk resmi Türkçe sözlüktür (1945).¹¹⁴

Son söz: Bir vakıf mı?

Bu tipolojik güzergâhı son bir tablo ile tamamlayalım. TDK bir cumhurbaşkanlığı hobisi, Kemalist dilbilimci de bir saray entelektüelidir. 1930'lu yıllar boyunca TDK'nın önde gelen isimleri Çankaya sofrasının müdavimleri arasında yer almışlardır ve her yıl, havalar düzeldiğinde cumhurbaşkanı ile birlikte Mustafa Kemal'in yazlık karargâhını kurduğu Boğaziçi kıyısına taşın-

108 TDK/KD 1933033.

109 TDK/KD 1933032, 1933040.

110 TDK/KD 1933021.

111 A. S. Levend, *Türk Dilinde...*, s. 416; Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform*, s. 49; BCA 030..10.0.0/144.032..15.

112 Türk Dili Araştırma Kurumu, *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935; Türk Dili Araştırma Kurumu, *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, Devlet Basım Evi, İstanbul, 1935.

113 TDK, *İmlâ Kılavuzu*, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1941; TDK/KD 1941010.

114 TDK, *Türkçe Sözlük*, Cumhuriyet Basım Evi, İstanbul, 1945.

mışlardır.¹¹⁵ Öyle ki sonbahar 1938'de ölümün yaklaştığını sezen Gazi, Be-yoğlu'ndan çağırtığı notere son arzularını yazdırır ve iki kurumsal saplantı-sını, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nu da mirasçıları arasına kay-dettirir.¹¹⁶ O anda herhangi bir politik sonucu olmayan bu jestin belirleyi-ci önemi, on iki yıl sonra CHF'ye bağlı kurumsal yapıların tamamını dağı-tan Demokrat Parti iktidara geldiğinde ortaya çıkar. O zaman Mustafa Ke-mal'in vasiyeti bir tılsım işlevini görür ve TDK'nın yeni bir kurumsal kim-lik edinmesine, itibarlı müteveffanın kişisel servetinin ve isteklerinin miras-çısı, onun karizmatik sermayesinin emanetçisi bir (dinî değil) özel vakıf hü-viyetine bürünmesine izin verir. Kişi tapıncının sürekliliği sayesinde, parti-ler arası çekişmenin ve 1950'deki kopuşmanın ötesinde, bu sermaye temettü getirmeye devam etmektedir. Bu maddi ve simgesel miras yeni siyasi yöneti-cilerin Halkevleri'ne yaptıkları gibi TDK'yı da yok etmelerini engeller. Başka bir ifadeyle: TDK bir kez daha deri değiştirir ve ilk kez "dernek" statüsü sa-dece adında kalmaz.¹¹⁷

Sonuç

Özetleyelim. Burada, yorum açısından zayıf Parti-Devlet kavramıyla yetinen, belirli bir analiz rutininden çıkmak için beşeri bilimlerin repertuarından ya-rarlanıyoruz. 1930'lu yılların TDK'sı peş peşe veya birbiriyle çelişir bir tarz-da: özel hukuka tabi bir dernek; bir bilim cemiyeti; milliyetçi bir kulüp; va-tansever komitelerin federasyonu; tek partinin peyki; bir tür meclis dışı mec-lis; bir propaganda yatağı; devletin yardımcı kurumu; akademik bir kurum; bir bakanlık dairesi; bir hükümet ajansı; bir cumhurbaşkanlığı hobisi olmuş-tur. Bu yelpazeden ne sonuç çıkarılmalıdır? Öncelikle belli bir yönsüzlük söz konusudur. Daha 1931'de parti bünyesinde bile resmi dili dönüştürme-yi hedefleyen ilk bürokratik seferberliğin hakkından gelmeyi beceren muha-lefeti etkisizleştirmeyi sağlayan bir dizi tavır ve rol söz konusudur. Öne çı-kan ilk sonuç budur: Sivil toplum ile siyasi toplum arasında kurulmuş sınırların sulandırılması, Dil Heyeti'nin Meclis tarafından kapatılmasından sade-ce bir yıl sonra, "dilde arılaşma"nın önündeki engellerin kaldırılmasını sağ-layan yöntemlerden biri olmuştur.¹¹⁸

115 Zaten Dolmabahçe Sarayı'ndaki iki oda TDK ve TTK'ya tahsis edilmiştir. TDK/KD 1933051, 1936011, 1937013, 1938016.

116 Vasiyetinde İş Bankası'ndaki hisselerinin temettülerini bu iki kurum arasında paylaştırmıştır. N. Tan (ed.), *Kuruluşun...*, a.g.e., s. 36.

117 TDK, *Olağanüstü Türk Dil Kurultayı 1951*, TTK Basım Evi, Ankara, 1954. Mustafa Kemal'in va-siyetindeki düzenlemeler sayesinde, TDK 1980'lerin başına kadar bir "dernek" olarak ayakta kalmayı başaracaktır.

118 İ. Aytürk, "The first episode..."

Daha genel anlamda, “siyasi”, “idari”, “partili”, “bilimsel” veya “dernek-
sel” gibi kategorilerin yorum değerlerini koruyup sürdürmek Kemalist yö-
netici grubun kendi hâkimiyetini kurmak için yararlandığı (itibari ve huku-
ki) siyasi kurmacaları yeniden canlandırmak anlamına gelir. Burada, *étaticité*
 (“devletlû” tavır) ile *elasticité* (esneklik) kol kola dans etmektedir: Bu maka-
lenin amacı, önceden oluşturulmuş bir ontolojinin hiçbir toplumsal ağırlığı
olmamasındansa¹¹⁹ –veya Makyavelist bir yol haritasının uygulamaya kon-
masındansa– el yordamıyla ilerleme ve oportünizm yanları da olan Kemalist
kamu yönetim bilimi ve *deneyimini* gün ışığına çıkarmaktır. Bul karayı al pa-
rayı oyunundaki gibi, “Türk devrimi”nin önde gelen isimleri yasal ifadeleri
(kanun metinleri, tamimler, dernek nizamnameleri: oynanabilecek bir sürü
iskambil kâğıdı) gözlerimizin önünde değiştirmektedirler. Bu göz bağıcılığı
kendi içinde bir siyasi beceridir; tek parti Türkiye’inde hâkim sınıf içinde-
ki dayanışmayı sağlayan kalıcı veya geçici, gizli veya göstere göstere kurulan
bağlantıların yoğunluğunu gizler. Başka bir deyişle, TDK inceden inceye tet-
kik edildiğinde, iktidar sahasını birleştiren kurumsal yapılar arası –yan yana
dizilmekten çok kesişen– ilişkileri ortaya çıkaran beklenmedik bir alandır:
TDK bitkisini topraktan sökün ve köklerine bakın; karşınıza, duruma göre,
CHF şubeleri, iki veya üç yarı-kamusal merci, vekâletlerin çoğu, çok sayıda
üst düzey memur, epey milletvekili, gerektiğinde askerler, bir düzine diplo-
mat, onlarca gazeteci, bir öğretmen kafilesi, bir alay edebiyatçı, birkaç yüz
Halkevi, bir cumhurbaşkanlığı ve Boğaz’da bir saray çıkar.

119 Benjamin Gourisse, “Nizam Vermek/Emretmek ve Uzlaşmak. Türkiye ve Osmanlı İmparatorlu-
ğu’nda Somut Olarak Kamusal İcraat”. Bkz. 1. Bölüm.